

MEZHEP KAVRAMI VE MEZHEPLERİN DOĞUŞ SEBEPLERİ

Prof. Dr. Hasan ONAT

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi /TÜRKİYE

(www.hasanonat.com)

a. Mezhep Kavramı ve Din-Mezhep İlişkisi

aa. Mezhep Kavramı

Mezhep, Arapça'da gitmek anlamına gelen "zehebe" fiilinden türemiştir; kelime olarak "gidilen yol" demektir.

İslâm'ın "itikâdî ve amelî sahadaki düşünce ekolleri" diyebileceğimiz mezhepler, dinin anlaşılma biçimleri ile ilgili tezâhürlerdir. Siyâsî, ictimâî, iktisadî, coğrafi, tarihî ve benzeri sebepler, dinin anlaşılması planında, belirli fikirlerin ya da şahısların etrafında odaklaşmalara yol açmıştır. Böylece, din anlayışında yer yer farklılaşmalar husule gelmiştir. Bu farklılaşmaların, zamanla sistematik özellik kazanarak, düşünce ve davranışları etkilemeye başlaması, kurumlaşarak ve sosyal hayatta derin izler bırakarak varlığını sürdürmesi, karşımıza "mezheb" olgusunu çıkartmaktadır.

Müslümanlar, Hz.Muhammed'in vefatından sonra, muhtelif sebeplerle, dini farklı anlamaya, farklı görüşler üretmeye başlamışlardır. Bu farklılaşmalar, mezheplerin oluşumunu hazırlayan sürecin ilk aşaması olarak alınabilir. Her insan başlı başına bir dünya olduğuna göre, din anlayışında özgün bir boyut kaçınılmazdır. Üstelik bu özgün boyut, sevgi, saygı ve hoşgörü ortamında muazzam bir zenginlik sağlayabilir. Ancak, insanın sosyal bir varlık oluşundan kaynaklanan doğal örgütlenme arzusu, siyaset, ekonomi, sosyal değişme, kısaca insanın yapısından ve içinde yaşadığı koşullardan kaynaklanan birtakım sebepler, farklılaşma ile başlayan süreci, kurumlaşma aşamasına doğru sürüklemektedir. Sonuçta, ortaya, sayıları binlere ulaşan mezhepler çıkmaktadır.

İslâm Düşünce Tarihi'nde, mezheb dendiği zaman, hem siyasî ve itikâdî nitelik taşıyanlar, hem de fikhî, amelî nitelik taşıyanlar anlaşılmalıdır. Özellikle Türkçe'de, mezhep, her iki alanı da ifade etmek için kullanılmaktadır. Arapça'da, siyâsî ve itikâdî alandaki farklılaşmalar daha çok "fırka" kelimesi ile ifade edilmektedir. "İki şeyi birbirinden ayırmak, birinin diğerinden farklı olduğunu ortaya koymak" gibi anlamlara gelen "fereka" kökünden türeyen "fırka" kelimesinin, bir anlamda, "Müslümanları ayrılıklara düşüren inançları ve kütleleşmelere ön ayak olan fikirleri yermek ve kötülemek için" kullanıldığı söylenebilir. Bu bağlamda, "fırka" kavramının Kur'an'la irtibatlandırılması mümkündür. Al-i İmrân sûresinin 103. âyetinde, "Toptan Allah'ın ipine sarılın, ayrılmayın (ve la teferrekû)" buyrulmakta, bölünme, parçalanma, ayrılık yaratma kınanmaktadır. İslâm Mezhepleri Tarihi, daha çok "fırka" kavramı ile karşılanan siyâsî ve itikâdî nitelikli mezhepleri inceleyen, "İslâm Düşünce ekolleri" ni araştıran bir bilim dalıdır. Fikhî-amelî mezhepler, İslâm Hukuku'nun ilgi alanına girmektedir.

a.b. Din ve Mezhep İlişkisi

Din, insanlık tarihinin şahit olduğu, kökü insanlık kadar derinlerde olan bir olgudur. İnsanın olduğu her yerde, din de vardır. Dinler tarihi alanında yapılan araştırmalar, tarih

boyunca bütünüyle dinden uzak bir toplumun mevcut olmadığını ortaya koymuştur. İşin ilginç yanı, yaygın inanç şeklinin ağırlıklı olarak Tek Tanrı inancı olmasıdır¹.

Din temelde, akıl sahibi olan insanoğlunu, kendi hür iradesiyle hayırlara sevkeden bir "vadî ilâhî"dir². Elmalı'nın ifadesiyle "Din-i hakkın faslı mümeyyizi zevilûkulü hüsnü ihtiyari ile bizzat hayrata sevkettir. Tabiri aharla dini hak zorla değil, seve seve hayır yapan fâili muhtar insanlar yetiştiren bir kanunu terbiyedir ve bütün saadetler de hayrın fâilidir"³.

Din, insanın en iyi şekilde insanlığını gerçekleştirebilmesi; birey ve toplum planında fitrata uygun, insan onuruna yaraşır, ahlâklî bir hayat imkânının sağlanması; insanın, kendi özüne yabancılaşmasının önlenmesi; özellikle aşkın alan hakkında doğru bilgilenmenin temini ve değerler alanında keyfilîğin imkanlar nisbetinde ortadan kaldırılması için vardır. Başka bir ifadeyle, din insan içindir ve doğrudan bir araç niteliği taşımaktadır. Amaç, insandır; insanın insanlığını gerçekleştirmesidir; insanın insanca yaşamasıdır. İnsan için olan dinin ana hedeflerinin gerçekleşip gerçekleşmediği, ya da dinin ne ölçüde fonksiyonel olduğu elbette tartışılacaktır. Ancak, dinin, hangi isimde ve formda olursa olsun, insanlık tarihi boyunca etkin olduğu; hatta insanlığın doğal akışına damgasını vurduğu herhalde tartışılmayacak kadar açıktır.

İslâm, son peygamber olan Hz. Muhammed'e Allah katından gelen vahyin etrafında şekillenmiş bir din olup, onun sağlığında tamamlanmıştır⁴. Hz. Muhammed, "örnek" insan sıfatıyla İslâm'ın nasıl hayata geçirileceğini bizzat yaşayarak gözler önüne sermiştir. Hz. Muhammed, Allah katından vahiy alan son peygamberdir. Hz. Muhammed'in sağlığında, Kur'an'da iman esası olarak belirtilen Allah'a, ahiret gününe ve Hz. Muhammed'in peygamber olduğuna inanan bir mü'minler topluluğu meydana gelmiştir. İslâm'ın temel inanç ilkelerine inanan her insan, Müslüman adını almıştır.

Hz. Muhammed'in sağlığında, sadece Müslüman insan vardır; herhangi bir mezhep, tarikat, cemaat ya da din anlayışını merkeze alan bir zümreleşme, bir örgütlenme söz konusu değildir.

Hz. Muhammed'in vefatını müteakip, siyasi görüş ayrılıkları, kabilecilik, çıkarlar, İslâm'ın yayılma sürecinde karşılaşılan yeni kültürler, sosyal değişme, din anlayışında doğal olarak ortaya çıkacak olan farklılaşmaların kurumlaşmasına yol açmıştır. Daha sonraları "mezhep" adını alan bu oluşumlar, dinin anlaşılma biçimleri ile ilgili tezahürlerden ibarettir. Bir başka ifadeyle, mezhepler, din değil; dinin anlaşılma biçimleridir.

Mezhepler dinin anlaşılma biçimleri ile ilgili tezahürler olduğu için, her ne sebeple olursa olsun, mezhep ve din kavramlarının özdeşleştirilmesi mümkün değildir. İslâm dini ilahî bir dindir. İslâm'ın anlaşılması planında ortaya çıkan her türlü oluşum insan ürünüdür, beşeridir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra, vahiy kapısı kapanmış olduğu için, hiç kimsenin, genel geçer nitelikli, doğruluğu tartışılmayacak, Allah katından gelen özel bir bilgi sahibi olduğunu iddia etme hakkı, İslâmî açıdan mümkün değildir. İslâm'ın din olarak evrensel ilkeleri, Hz. Peygamber'in sağlığında nihâî şekline kavuşmuştur. Bu sebepten, Hz. Peygamber'in sağlığında sergilenen din anlayışının evrensel ve mahallî olmak üzere iki boyutu mevcuttur. Zamana zemine bağlı olmayan, gelecek açısından bağlayıcı nitelik

¹ Bk.G.Tümer, A. Küçük, Dinler Tarihi, 29 vd.

² Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, I, 83.

³ Aynı eser, I, 89.

⁴ Mâide, 3.

taşıyan, özellikle inanç, ibâdet ve nihâî hedefler noktasında kendisini gösteren boyut evrenselidir. Evrensel olmayan boyut, sadece Hz. Peygamber'in yaşadığı zaman dilimini ilgilendirir. Bunun geleceğe olduğu gibi taşınması, gelecek açısından bağlayıcı nitelik taşıması mümkün değildir. Ancak, Hz. Peygamber'in sağlığında ortaya çıkan din anlayışı, bir bütün olarak, daha sonraki dinî nitelikli oluşumların istikâmetinin belirlenmesi açısından bir kıtas özelliği taşımaktadır.

Hz. Peygamber'in vefatını müteakip ortaya çıkan, dinî nitelik taşıyan bütün oluşumlar, İslâm'ın anlaşılma biçimleridir. Bütünüyle beşerî olan bu tür oluşumların İslâm'la özdeşleştirilmesi, hem İslâm'ın evrenselliğine, hem de insan gerçeğine aykırı olur. Artık, dinin anlaşılma biçimleri söz konusudur. İnsanlar, içinde bulundukları ortama göre, bilgi birikimlerine göre, Kur'ân'ın öngördüğü istikâmette İslâm'ı anlamaya ve yaşamaya çalışmak durumundadırlar. Beşerî nitelik taşıyan bütün olgu ve oluşumlar, tabiatı gereği, her türlü tahlil ve tenkide açık olacağı için, her ne sebeple olursa olsun, dinin anlaşılma biçimlerinin din gibi mütlâa edilmesi, geleneğin din haline getirilmesi, dinin etkinlik alanının daraltılması anlamına gelecektir. Bu durum, din anlayışının geçmişe göre şekillenmesine yol açacağı için, İslâm'ın evrenselliği ile bağdaşmayacaktır.

a.b.a. Hak Mezhep, Bâtıl Mezhep ve Dört Hak Mezhebin Anlamı

İslâm'ın bir din olarak teşekkülü, Hz. Muhammed'in yaklaşık 23 yıl süren peygamberliği dönemi ile sınırlıdır. Hz. Peygamber, vahiy ve aklı birlikte etkin kılarak, İslâm'ın anlaşılması ve sağlıklı bir şekilde hayata geçirilmesi konusunda sağlam bir "model" ortaya koymuştur. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanlara düşen, bu sağlam "model"den yararlanarak, vahyi eksen alarak, zamana ve zemine en uygun, insan fıtratı ile çelişmeyen sağlıklı din anlayışına ulaşmaktır. Kur'ân'ın eksen alınması ve Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu "model", sosyal değişmeye paralel olarak yenilenecek anlayış biçiminin istikâmetini belirleyecektir.

İslâm tarihi boyunca ortaya çıkan her mezhep, kendisinin, İslâm'ın en iyi temsil eden, en doğru, en sahih mezhep olduğunu iddia etmiştir. İnsanlar, kendi mezheplerini önplana çıkartabilmek için, diğer mezhepleri kötülemek ihtiyacı hissetmişlerdir. Öyle ki, mezheplerin pek çoğunun lehinde ve aleyhinde hadisler uydurulmuştur. Her mezhebin mensupları, kendi mezheplerinin hak (doğru, gerçek, sahih) mezhep, diğer mezheplerin de bâtıl (gerçeğe uymayan, doğru ve sahih olmayan) mezhep olduğuna inanmışlardır.

Her mezhebin, Kur'ân'a uygun olan ve uygun olmayan götüş ve düşüncelerinin olması her zaman imkân dahilindedir. Çünkü, bütün mezhepler insan ürünü olan oluşumlardır.

İnsanoğlu, zaman zaman araç-amaç kargaşasından pek yakasını kurtaramamaktadır. Din, insan için bir araçtır; mezhepler de, hem dinin inlaşılması için, hem de insan için bir araçtır. Araç olan mezheplerin, çeşitli sebeplerle amaç konumuna yükseltilmesi, her mezhebin, hatta her dinî grubun kendisinin kurtuluşa ermiş fırka (Fırkayı Naciye) olduğunu iddia etmesi gibi bir sonuç doğurmuştur⁵. Bunun anlamı, en azından mezheplerin birtakım temel götüşlerinin din gibi telakkî edilmesi ve dinin birtakım temel fonksiyonlarının

⁵ Hz. Peygamber'e atfedilen Müslümanların yetmişüç fırkaya ayrılacağı, bunlardan sadece birisinin "Fırka-nâciye" kurtuluşa eren fırka olacağı şeklindeki hadis, hemen hemen bütün Mezhepler Tarihçileri'ni etkilemiştir. Ayrıca, her fırka, kendisinin kurtuluşa eren fırka olduğunu da iddia etmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bk. Mevlut Özler, İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı, İst. 1996.

mezheplere yüklenmesi demektir. Mezhepler ve bütün dinî gruplar, en ileri noktada, İslâm'ın sadece bir tür anlaşılma biçimi olarak görülmelidir.

Kurumlaşan farklılaşmaların niteliği, mezhep adı verilen oluşumların, İslâm'a göre konumunun belirlenmesini sağlamaktadır. Kur'an'da belirtilen temel inanç esaslarına bütünüyle zıt olan oluşumlar, "gulat" adı verilen aşırı fırkaların vücut bulmasına yol açmıştır. Öte yandan, Kur'an ilkeleriyle ters düşmeyen mezheplerin, isimleri, görüş ve düşünceleri, şekilleri ne olursa olsun, İslâm dairesi dışına itilmesi, İslâm'a uygun bir davranış biçimi değildir.

Bir mezhebin hak veya bâtıl mezhep olduğunun tek ölçüsü Kur'an-ı Kerim'dir. İnanç noktasında Kur'an'a ters düşmeyen her mezhep hak mezheptir; Kur'an'ın öngördüğü istikâmeti yitiren mezhepler de bâtıl mezheplerdir. Ancak, Kur'an'ın, inanç noktasında kurumlaşmaya pek sıcak bakmadığını, her insanın aklıyla ve kendi hür iradesiyle imana ulaşacağını, "hiç kimsenin bir başkasının günahını yüklenemeyeceğini" ısrarla belirttiğini hatırlamakta fayda vardır. Kur'an, inancı biçimlendiren geleneği "ataların dini" adı altında şiddetle eleştirir. Bu doğrultuda düşünecek olursak, "hak mezhep- bâtıl mezhep" ayrımından çok, Kur'an istikâmetinde olan, ya da olmayan Müslüman'dan söz etmenin daha doğru olacağını söyleyebiliriz. Çünkü, inanç noktasında önemli olan bireysel tavırlardır. Bir mezhebe mensup olmak, hangi mezhep olursa olsun, bireyin Müslümanlığını garanti altına almaz.

Bir kimse, kim olursa olsun, hangi mezhebe mensup bulunursa bulunsun, Allah'a, ahiret gününe, Hz. Muhammed'in peygamberliğine inanıyorsa, İslam dairesi içindedir. Hiç bir mezhep, hiç bir kimsenin Müslüman olup olmadığını belirleme hakkına sahip değildir.

Mezheplerin hak olup olmadığı şeklindeki bir tasnif, sadece, temel ilkeleri açıkça Kur'an'a aykırı olan mezhepleri belirleme noktasında bir anlam taşıyabilir. "Dört hak mezhep" ifadesiyle kastedilen, yaşayan dört fıkıh ekölüdür. Bunlar, Hanefilik, Hanbelilik, Şafilik ve Malikilik'tir. Oysa, Müslümanlar arasında yüzlerce mezhep ortaya çıkmıştır. Bunlardan pek azı günümüze kadar yaşama şansı bulmuştur. Hak mezheplerin sayısını bu dört mezheple sınırlamak, İslâm tarihi boyunca ortaya çıkan yüzlerce mezhebi görmezlikten gelmek demek olur.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, İslâm dini bireysel kurtuluşu esas alır. İslâm'ın Kur'an'da belirtilen temel ilkelerine inanan her insan, hangi mezhepten olursa olsun, İslam dairesi içindedir. Müslüman olan bir kimse, mezhebinin adı ne olursa olsun, "hak mezhep" mensubudur.

b. Mezheplerin Ortaya Çıkışı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri

b.a. Mezheplerin Ortaya Çıkışı

Hız.Peygamber'in sağlığında, ne siyâsî ve itikâdî mezheplerden, ne fikhî-amelî mezheplerden söz edebiliriz. Mezhepler, Hız.Peygamber'in vefatından çok sonraları teşekkül etmeye başlamıştır. İlk ortaya çıkan mezhep, Haricilik'tir. Daha sonra, Mürcie, Şia, Mu'tezile gibi itikâdî yönü ağır basan mezhepler oluşmuştur. Fikhî mezheplerin oluşumu ise, hicri ikinci asra ve daha sonralara rastlamaktadır. Ehl-i Sünnet ise, Haricilik, Mürcie, Mu'tezile ve Şia gibi büyük mezheplerin görüşlerini sistemleştirip, Müslümanların çoğunluğundan farklı olduklarına inanıp, farklı oldukları hususları açıkça ortaya koymalarından sonra, geride kalan, ancak çoğunluğu teşkil eden Müslümanların görüş ve düşüncelerinin sistemli bir biçimde ifade edilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Bu haliyle Ehl-i Sünnet'in Haricilik, Şiiilik gibi bir mezhep olarak telakki edilmesi, doğrusu biraz zor görünmektedir.

H.z.Peygamber'e gelen ilk vahiyle birlikte,tarihî bir akış başlamıştır. Bunu bir dağın eteğinden fışkıran bir kaynağa benzetebiliriz. Allah'a, Ahiret gününe ve H.z. Muhammed'in peygamber olduğuna inanan insanların oluşturduğu İslâm toplumu, kaynaktan fışkırarak denize doğru akan nehir misali, insanlığın sonuna dek, tarihî akışına devam edecektir. Bu akış esnasında, zaman zaman, zemine uygun olarak birtakım kollar, "çoğunluk"tan ayrılarak yeni oluşumları gerçekleştirmiştir. Bu kolların bir kısmı, tarihin karanlıklarında gömülüp gitmiştir. Bir kısmı "çoğunluk"a paralel olarak akışını sürdürmüştür. Bazen de, "çoğunluk"un içinde birtakım iç akıntılar meydana gelmiştir. Bu sürecin ana çizgilerini, Mezhepler Tarihi'nin renkli sayfalarında görmek mümkündür. Mezhepler Tarihi, inanç ve gönül dünyalarını vahye uygun hale getirerek, hayatı Tevhid eksenine göre şekillendirerek insanlığın zirvesini yakalayan insanlarla, arzu ve heveslerini, ya da önelirine çıkan her şeyi putlaştırarak insanlık sınırlarının ötesinde kalan insanları, bir ibret levhası olarak gözler önüne sermektedir.

b.b. Mezheplerin Doğuş Sebepleri

Siyâsî ve itikâdî mezheplerin doğuşunda etkili olan pek çok sebep vardır. Ancak, ağırlıklı sebeplerin, isimden de anlaşılacağı gibi, siyâsî ve itikâdî nitelik taşıdığı hemen söylenebilir. Siyâsî ve itikâdî faktörler, başka sebeplerin de etkisiyle, dinin anlaşılma biçimi üzerinde etkili olmaya başlamış; anlayış planında belirgin farklılaşmalar ortaya çıkmıştır. Bu farklılaşmalarda birinci derecede etkin olan husus insandır, insanın temel özellikleridir. Çünkü dini anlayan da, yaşamaya çalışan da insandır.

Mezheplerin doğuş sebeplerini iyi anlayabilmek için, birey ve toplum planında, insan unsurunun önemini iyi belirlemekte fayda vardır. Çünkü, bütün mezhepler insanın ürünüdür. İnsan unsuru devre dışı bırakıldığı takdirde, mezhepleri anlamak pek mümkün olmayacaktır.

Diğer taraftan,anlayış planında yeni şekillenmelerin konusu din olduğu için, "din"in yapısından, özelliklerinden kaynaklanan sebepler, kendiliğinden varolmak durumundadır. Gerek kutsal metinlerin anlaşılması, gerekse peygamberin konumu farklılaşmalarda etkili olmuştur.

Bu arada, İslâm öncesi Arap kültürü ve İslâm'ın yayılması esnasında karşılaşılan yeni kültür ve medeniyetler de, farklılaşmalarda etkili olan unsurlar arasındadır.

b.b.a. Mezheplerin Doğuşunda İnsan Unsurunun Rolü

Din, insanın en iyi şekilde insanlığını gerçekleştirebilmesi için bir araç niteliği taşımaktadır. Din insan içindir. Bu sebepten, dini anlayacak olan insandır. Mezhepler, din anlayışındaki farklılaşmaların kurumlaşması sonucu ortaya çıkan beşerî oluşumlar olduğuna göre, mezhep olgusunun temelinde insan var demektir. İnsanın birtakım özellikleri, mezhepleri oluşturan farklılaşmaları hazırlamaktadır.

İnsan,sürekli "oluş" halindeki bir varlıktır.

İnsan, her an yeni bir insandır. Bu "oluş" süreci, hem fizyolojik, hem de ruhsaldır. İnsanın ilk hücrelerinin teşekkülü ile birlikte başlayan "oluş süreci", insanın son nefesini vermesiyle tamamlanmış olur.Buna,fert planında, "insanın kendini gerçekleştirme süreci" adını vermek mümkündür.

Değişen bireylerin meydana getirdiği toplum da, sürekli yenilenmekte, tazelenmektedir. Bireysel olarak da, toplumsal olarak da, sürekli bir değişme ve yenilenme söz konusudur. Bu

değişme süreci içerisinde, ister istemez, din anlayışı da değişmekte; öne çıkan öğeler zamana, zemine göre farklı olmaktadır.

Her insan, yaratılış itibarıyla "tek"tir.

Biri diğerinin tıpa tıpa aynı olan iki insanın varlığından söz etmek mümkün değildir. Her insan, başlı başına bir dünyadır. Bu sebepten, insanların, din olgusu konusunda farklı anlayışlara ve tutumlara ulaşmalarının kaçınılmaz olduğu söylenebilir. İnsanların birey olarak "tek"liği, herkesin, eşyayı, olgu ve olayları, öncelikle kendi açısından görmesi sonucunu doğurmaktadır. Görüş, düşünce ve kanaatler, her insanın yeteneklerine, bilgi birikimine, içinde yetiştiği ortama ve kapasitesine göre değişmektedir.

İşin içine, dinin inanç boyutu girdiği zaman, farklılaşmalar, kendiliğinden bir kat daha artacaktır; çünkü inanç alanının görünen kısmı, yani başkalarıyla ortak olan yönü çok azdır. Her insan, sadece kendisi inanır; inancının niteliğini, derinlemesine kendisi bilebilir. İnanç alanı ile ilgili tecrübelerin doğru olarak başkalarına aktarılması da pek kolay değildir. Bu hususla ilgili ferdî tecrübelerin, genel-geçer bir hüviyete büründürülerek aktarılması hem yanlıştır; hem de birtakım ciddi yanlışlara sebep olmaktadır.

Öyle zannediyoruz ki, inanç alanı ile ilgili bilgi kaynağının sadece Kur'an olması, keyfilikleri önleyici bir özellik taşıyor olmalıdır. İnanç alanı, fertlere özgüdür; bilgi kaynağının vahiyle sınırlı oluşu, bir dereceye kadar, çarpık oluşumlara engel olmaktadır. Kanaatimize göre müslümanlar, Kur'an merkezli din anlayışına sahip olma konusunda gereken hassasiyeti göstermiş olsalardı, farklılaşmalar bu kadar çok olmaz ve yaygınlaşmazdı.

İnsan, yaratılış gereği inanan bir varlıktır.

Din olgusunun insanla birlikte varoluşu ve insanlığın tarihi akışına damgasını vurmuş olması, bu inanmanın ne ölçüde etkin olduğunu göstermektedir. İnsanoğlu, sürekli inanan bir şeyler aramaktadır. Bu arayışların merkezinde, Tevhid ilkesi vardır; bütün peygamberler, insanları Tevhid çizgisinde tutabilmenin mücadelesini vermişlerdir. Tek Tanrı inancına ulaşamayanlar, önlerine çıkan her şeyi kolayca putlaştırabilmektedirler. Öyle ki, korkulan ve sevilen şeylerin putlaştırılmasının yanında, arzu ve heveslerin bile putlaştırıldığını görmekteyiz. Her putlaştırma olayı, insan özgürlüğünün adım adım yokedilmesi demektir. Gerçek özgürlüğe açılan kapı, tek Tanrı inancından geçmektedir.

b.b.b. Mezheplerin Doğuşunda Sosyal Değişmenin ve Hızlı Kültür Değişiminin Etkisi

İnsan, sosyal bir varlıktır; hayatını diğer insanlarla bir arada sürdürmek durumundadır. Bu ise, ister istemez, çeşitli alanlarda işbirliği, güçbirliği yapma arzusunu beraberinde getirmekte ve gruplaşmalara yol açmaktadır. Dinî nitelikli zümreleşme faaliyetlerinin ve anlayışla ilgili karşımıza çıkan farklılaşmaların arka planında da, bu sosyal gerçek yatmaktadır. Birtakım siyasi amaçların gerçekleşmesi açısından, dinî motiflerin ne derecede etkin olduğu açıkça görülmektedir. İnsanlar, tarih boyunca, dini, bazı amaçlar için bir basamak olarak kullanmaktan pek çekinmemişlerdir...

Sosyal hayatın yürütülebilmesi için birtakım "değerler"e ihtiyaç vardır. İnsan yaratılış gereği, "değer" kavramının bilincinde olan bir varlıktır. İnsanı insan yapan, toplumu ayakta tutan, işte bu değerlerdir. "Değerler"i iki grupta ele almak mümkündür: Yüksek ilâhî değerler, insanın ürettiği değerler. Yüksek ilâhî değerler, insanın olduğu her yerde etkin olan genel-geçer bir nitelik taşımaktadır, evrenseldir. İnsan kaynaklı değerlerin, sadece bir kısmı evrensel nitelik taşımaktadır. Zaman zaman, Yüksek ilahî değerlerle insan ürünü olan

değerler arasında bir çatışma baş gösterir. Mezheplerin oluşmasına yol açan faktörlerden birisi de, işte bu çatışmadır.

Sosyal hayatın kendine özgü bir dinamizmi vardır; sürekli değişir, gelişir, yenilenir. Bu süreç içerisinde, daha çok evrensel nitelik taşıyanlar kalıcı olabilmektedir. Ancak, insanların, her alanda evrenseli yakalayabilmesi kolay olmamaktadır; çünkü sosyal hayatın akışında, kendine özgü bir tutuculuk vardır. İnsanlar, ilk başlangıçta, "yeni" olan şeylere hemen karşı çıkmaya hazır gibidirler. Bu bağlamda, anlayış ve düşünce alanında kendisini gösteren bazı kurumlaşmalardan söz etmek mümkündür. Yer yer yararlı olan kurumlaşmalar, evrenselin yakalanması konusunda ciddi güçlükler doğurabilmektedir. Özellikle "düşünce gelenekleri"ni kırabilmek, gerçekten çok güçtür. Kur'an'ın "ataların dini" adı altında eleştirdiği zihniyet, sağlıklı kurumlaşmaların ürünüdür. Her peygamber, önce bu "ataların dini" zihniyeti ile mücadele etmiştir. Putları kırarak, baltayı büyük putun boynuna asan Hz.İbrahim, çevresindekilerin, "sen bizim atalarımızın dinini değiştirmek istiyorsun" şeklindeki suçlamasına muhatap olmuştur. Aynı durum, bizim peygamberimiz Hz.Muhammed için de söz konusudur. Hz.Peygamber'e yöneltilen suçlamalardan birisi de, bu "ataların dinini değiştirme" ile ilgilidir. Sosyal hayatın tabii akışı içerisinde, zaman zaman, din, geleneklerle bütünleşebilmektedir. Böylece, dinin kendine özgü dinamizmi kaybolmakta, katı kurallar ön plana çıkmakta ve yine sağlıklı bir kurumlaşma başlamaktadır. Din anlayışında şeklin ve şekilcililiğin ağır basması ve buna bağlı olarak gelişen farklılaşmalar, bu tür kurumlaşmaların tipik tezahürleridir.

Diğer taraftan, toplumlar, bazen, "hızlı kültür değişimi" diyebileceğimiz bir olgu ile karşı karşıya kalmaktadırlar. İslâm'ın doğuş dönemi dikkatlice incelendiği zaman, bu "hızlı kültür değişimi" olgusunun etkinliğini ve ağırlığını görmek mümkündür. İslâm, her ne kadar yeni bir din olduğu iddiasında değilse de, ilk muhatap olduğu toplum için, hem inanç, hem de değerler ve davranış bakımından yeni olan pek çok unsuru bünyesinde taşıyordu. Putperestliğin her yeri kuşattığı bir ortamda, tek Tanrı inancı -Cahiliyye dönemi insanı buna bütünüyle yabancı olmasa bile- yeni bir inanç şekli olarak anlaşılmaktaydı. Ahiret inancı, her şeyin bu dünyadan ibaret olduğunu düşünen, maddeyi ön planda tutan insanların anlamakta çok güçlük çektikleri bir inançtır. Kur'an'ın ağırlıklı olarak ahiret inancı üzerinde durması, bunun bir göstergesi olarak anlaşılabilir.

İslâm'ın getirdiği, fazilet olarak sunulan birtakım yüksek değerler de, cahiliyye dönemi insanına çok ters gelmiştir. Nitekim, Hz.Peygamber'in, İslâm'ı tebliğ esnasında karşılaştığı güçlüklerden sadece Kur'an'a yansıyanlara baktığımız zaman bile, bu konuda bir fikir sahibi olmamız mümkündür. O dönem insanı, Hz.Muhammed gibi zengin olmayan, toplumda, o zamanın değer ölçülerine göre önemli bir yeri olmayan bir kimsenin peygamber olmasını anlamakta güçlük çekmiştir. Her şeyden önce, Kur'an'ın getirmiş olduğu "insan" anlayışı, Cahiliyye dönemi insanının "insan" anlayışı ile uyusmamaktadır. Kur'an, insanlar arasında tek üstünlük ölçüsü olarak ilim ve takvayı öne sürerken, o dönem insanı, övünmek için, mezarda yatanları bile hesaba katmaktan çekinmemiştir. (Bk.Tekâsür, 1-8). Kur'an, insan olmayı ön planda tutarken, o dönem insanı, güçlü olanın yaşama hakkı olduğunu inanmaktadır; zayıf ve kimsesiz olanların, ancak güçlülerin yanında yer aldıklarında yaşama hakkı vardır...

Toplum, sosyal bir varlık olan insanı yoğurmakta, hâkim olana değer yargılarına şekillendirmektedir. Bu sebepten, her insan, ister istemez, içinde yetiştiği toplumun ürünü olmak durumundadır. Sosyal hayatın kendine özgü dinamikleri, yer yer din anlayışında farklılaşmalara da sebep olmaktadır. Öyle zannediyoruz ki, sosyal yapının etkin olması sonucu oluşan bu farklılaşmalar, dinin anlaşılma biçimi olan mezheplerin doğuşunu

doğrudan etkilemiş olmalıdır. Nitekim, mezheplerin doğuş süreci ve yayıldığı, tutunduğu alanlar dikkatle incelenirse, bu izleri yakalamak imkan dahiline girmektedir. Haricilik, daha çok çölde yaşayan, medenî hayata intibak etme güçlüğü çeken bedevî arap karakterinin belirgin öğelerini bünyesinde taşımaktadır. Şiilik, uzun süre yarı ilahî (karizmatik) krallarla yönetilmiş olan Fars asıllıların ve Sasanî kültürünün izlerini yansıtmaktadır.

Din anlayışındaki farklılaşmalar, daha çok karşımıza ya şahıslar etrafındaki zümreleşmeler olarak, ya da belirli fikirler etrafındaki odaklaşmalar şeklinde çıkmaktadır. Bu farklılaşmaların temelinde, hiç kuşkusuz toplum ve sosyal hayat yatmaktadır. Sosyal çalkantıların, bunalımların yoğun olduğu dönemlerde, kitlelerin mistik eğilimlerinin arttığı gözlenmektedir. Dikkat edilecek olursa, büyük tarikatların belirgin bir tarzda bunalımlı dönemlerde mayalandığı ve boy gösterdiği gözlenecektir. Mistik eğilimleri ağır basan mezheplerin de daha çok böyle çalkantılı dönemlerde tarih sahnesindeki yerlerini aldıkları söylenebilir.

b.b.c. Mezheplerin Doğuşunda Siyasî Sebepler

Mezheplerin doğuşunda etkili olan en önemli faktörlerden birisi de siyâsî olaylardır. Bunları, kesin hatlarıyla sosyal sebeplerden ayırabilmek pek mümkün değildir. Biz, siyâsî sebeplerin etkilerini, ana hatları ile ortaya koymaya çalışacağız.

H.z. Muhammed, Kur'an'ın ana ilkelerinin ışığında, o zamanki Arap toplumunun siyâsî-idarî geleneklerinden de yararlanarak bir model ortaya koymuştur. Dört halife dönemi uygulamaları da, bir arayış olarak değerlendirilmelidir. Bu uygulamaların hepsinin farklı nitelikler taşıyor olması, bu kanaatımızın doğruluğunun bir kanıtı olarak anlaşılabilir. H.z. Ebû Bekir, bir tür serbest seçim diyebileceğimiz usulle halife olmuş olmasına rağmen, H.z. Ömer'i hilâfet makamına kendisi atamıştır. H.z. Ömer ise, halifenin belirlenmesi işini altı kişilik bir heyete havale etmiştir. Bu sebepten, dört halife dönemi uygulamalarının peygambersiz hayata intibak etmeye çalışan Müslümanların siyâsî-idarî alandaki ciddi arayışları olarak değerlendirilmesinde fayda vardır⁶.

Üzülerek belirtmek gerekir ki, tarihi seyir içerisinde Müslümanlar, siyâsî-idarî meselelerin müslümanlara bırakıldığı gerçeği pek anlamak istememiş gibidirler. Şia problemi Alih'a çözdürtmek istemiş, ortaya kocaman bir imamet nazariyesi, nass ve tayinle gelen mâsum imamlar çıkmıştır. Ehl-i Sünnet uzlaşmacı tavrına uygun olarak siyâsî meseleleri ağırlıklı bir şekilde hilâfet noktasında ele almış ve işi Kureys'in üstüne yıkmaya yoluna gitmiştir. Haricîler ise, "Kureys'in üstünlüğü" fikrine karşı çıkmalarına rağmen, "karizmatik bir toplum" oluşturmaya kalkışmışlar, aşırılıkları yüzünden insan fitratını zorlamışlar ve tarihin derinliklerinde kaybolup gitmişlerdir.

Kur'an'ın siyâsî meseleleri "insan"a bırakmış olması gerçekten fevkalâde önemli bir olaydır. Sürekli değişen sosyal yapı, kendi bünyesine uygun siyâsî oluşumları kendisi geliştirmek, oluşturmak durumundadır. Böylece sosyal değişme olgusuna ters düşen şekillenmeler, kendiliğinden toplumun gerisinde kalacak ve sosyal dinamizmi engellememiş olacaktır.

İslâm Mezhepleri Tarihi, bize, "siyasî meselelerin 'insan'a bırakıldığı gerçeği"nin öneminin yeterince kavranılamamasının Müslümanlara çok pahalıya malolduğunu göstermektedir. Mezhepleri birbirinden ayıran temel motiflerin pekçoğu siyâsî nitelik taşımaktadır. Meselâ, Şiiliği diğer mezheplerden ayıran en belirgin görüş "imamet" meselesi

⁶ Hasan Onat, "Şii İmamet Nazariyesi", A.Ü. İlahiyat Fak. Der.c.XXXII,s.90.

etrafında düğümlenmektedir. Şia'ya göre, "İmamet" inanç esasıdır; bir kimsenin müslüman olabilmesi için, bu "imamet"e de inanması zorunludur. Ehl-i Sünnet ise, imâmet konusunu ısrarla inanç alanının dışında tutmaya özen göstermiştir..

b.b.c.a. Hz.Muhamed'in Vefatından Sonra Ortaya Çıkan Hilafet-İmamet Tartışmalarının Mezheplerin Doğuşunda ve Görüşlerinin Sistemleşmesinde Etkisi

Hız. Peygamber'in vefatı üzerine ortaya çıkan hilâfet- imâmet tartışmaları: Hız. Peygamber'in,yerine hiç kimseyi bırakmadan vefat ettiği,açık seçik bilinen bir husustur. Hız. Peygamber, hicrî 32 yılında vefat ettiği zaman,müslümanlar uzun süre bu olayın şokundan kurtulamamışlar ve peygambersiz hayata intibak etme konusunda büyük sıkıntı çekmişlerdir. Bu sıkıntının boyutlarını anlayabilmek için,İslâm'ın 23 yıl gibi sosyal hadiseler açısından fevkalâde kısa sayılabilecek bir sürede, oldukça hızlı bir kültür değişiminin gerçekleştirilmesi sonucu vücut bulduğunu hatırlamakta fayda vardır. Hız. Muhammed'in peygamberlik hayatının yaklaşık 13 yılı Mekke'de geçmiştir. Mekke Dönemi'nde müslüman olanların sayısı 400 civarındadır.Medine dönemi ise, Bedir gibi Uhut gibi büyük savaşların yaşandığı bir dönemdir.

İslâm, Medine döneminin sonlarına doğru Medine'nin sınırlarını aşarak tekrar Mekke'ye ve daha sonra da Arap yarımadasının derinliklerine doğru uzanmaya başlamıştır. Bu sebepten, Hız. Peygamber'in sağlığında Müslümanların siyâsî kanaatlarının olgunlaşabileceğini düşünmek, doğrusu biraz zordur. Hatta, din anlayışının bile, Kur'an'a göre şekillenip şekillenmediği tartışılmalıdır. Müslümanlarda mevcut olan erken devir idealizasyonu, bu dönemin doğru anlaşılmasını ve değerlendirilmesini engellemektedir. Hız. Peygamber'in sağlığında İslâm, din olarak tamamlanmıştır; ancak, İslâm'ın, kökleşme ve oturma sürecinin devam ettiği gözden uzak tutulmamalıdır.

İslâm dini, Arap kültürüyle yoğrulmuş bir toplumun içine doğmuştur. Hız. Peygamber, kırk yaşlarına kadar bu toplumun bir ferdi olarak hayatını sürdürmüştür. İslâm, öncelikle inanç ve değerler alanında, Cahiliyye Dönemi insanının kişiliğini şekillendiren birtakım unsurların geçersiz olduğunu açıkça ilan etmiştir. Kur'an, yeni bir inanç ve değerler bütünüyle insanlığın karşısına çıkmıştır. Hız. Peygamber'in İslâm'ı tebliğ süreci içinde karşılaştığı güçlüklerden Kur'an'a yansıyanlara şöyle bir göz attığımız zaman, o dönem insanında hakim olan zihniyetin Kur'an'la ne ölçüde çeliştiğini biraz anlama imkanı bulabiliriz.

Kur'an, yaratılış itibariyle bütün insanların bir erkekle bir dişiden yaratıldığına dikkat çekerek,beşerî münasebetlerde gözetilmesi gereken ölçüyü şöyle ortaya koyar:"Ey insanlar! Doğrusu Biz sizleri bir erkekle bir dişiden yarattık. Sizi milletler ve kabileler haline koyduk ki birbirinizi kolayca tanıyasınız. Şüphesiz Allah katında en değerliniz, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Allah bilendir, haberdardır"⁷. Kur'an'ın bu tavrına karşılık,o dönem insanı kabileciği,soy- sople övünmeyi bir sanat haline getirmiştir. Öyle ki,bu iş için mezarda yatanlar bile hesaba katılabilmektedir⁸. O dönemde, kabilecilik,bir tür san'at haline getirilmiştir. Hız. Peygamber'in Haşimoğullarından olması, Ümeyye oğullarının,-bir kabile olarak- Mekke'nin fethine kadar Müslümanlara karşı amansız bir savaş açmalarına sebep olmuştur.

⁷ Hucurât,13.

⁸ Tekâsür, 1-2.

Diğer taraftan, Hz. Muhammed gibi zengin olmayan, üstelik yetim olan bir kimsenin peygamberlikle görevlendirilmesi de o dönem insanına oldukça ters gelmiştir. "Allah peygamber olarak gönderecek başka bir kimse bulamadı mı?" şeklinde özetlenebilecek olan bu zihniyetin izlerini, daha sonra olaylarda bulmak mümkündür. İşte, Hz. Peygamber, böyle bir toplumdandır, "mü'minlerin kardeşliği" esasına dayalı örnek bir toplum meydana getirmeye çalışmıştır. Bunda, kısmen başarılı da olmuştur. Öyle zannediyoruz ki, "Asr-ı Saâdet" kavramı, Hz. Peygamber'in başarısının bir özeti olarak değerlendirilebilir.

Hz. Peygamber vefat ettiği zaman, Cahiliye dönemi zihniyeti, varlık mücadelesini hâlâ sürdürmekteydi. Kabilecilik bütün kurum ve kuruluşları ile yaşama savaşı veriyordu. Buna karşılık, İslâm'ın kökleşme ve oturma mücadelesi de bütün hıznıyla devam etmekteydi. Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesi böylesine gerginliklerin yaşandığı bir zaman dilimine tesadüf etmiştir. Hz. Ebû Bekir'i o makama getiren faktörlerin başında liyakati ve kabileler arası denge politikası gelmektedir. O dönemin özellikleri, Hz. Ebû Bekir gibi, bütün Müslümanların üzerinde ittifak edebilecekleri bir şahsı o makama yükseltmiştir.

Hadiseyi daha iyi anlayabilmek için, Hz. Ebû Bekir'in nasıl halife olduğunu kısaca özetlemekte fayda vardır: Hz. Peygamber'in vefat ettiği haberinin yayılması üzerine Medine'nin ileri gelenleri Sakif Oğullarının Gölgeği'nde toplanırlar. Kendi içlerinden bir kimseyi halife seçmek üzere tartışmalara başlarlar. Bu sırada durumdan haberdar olan Ebû Bekir ve Ömer olay yerine gelir. Medineliler, İslâm'a hizmetlerini öne sürerek, halifelüğün kendi hakları olduğunu düşünmektedirler. Ebû Bekir ve Ömer'in müdahalesinden sonra, hilafet işini paylaşmayı teklif ederek, "bir emir sizden, bir emir bizden olsun" derler. Tartışmanın uzaması üzerine Ömer ileri atılarak, gerekçelerini izah eder, neticede Ebû Bekir üzerinde anlaşma sağlanır.

Hz. Ebû Bekir'in tercih edilme sebeplerinden birisi, Medine'nin iki büyük kabilesi Evs ve Hazrec'in, bu işi kendi aralarından paylaşamamalarıdır. Diğer önemli bir sebep ise, daha önce dikkat çekildiği gibi, Ebu Bekir'in bütün Müslümanların üzerinde birleşebileceği bir isim olması ve bu işe layık olmasıdır. Halife seçimi esnasında Haşimoğulları, Hz. Peygamber'in techiz ve tekfin işleri ile ilgilenmektedirler. Ümeyye Oğulları ise, yeni Müslüman oldukları için, bu konuda söz sahibi olmadıklarını düşünmektedirler. Nitekim, diğer Müslümanlar, uzunca bir süre, Ümeyye Oğullarına "kılıç zoruyla Müslüman olanlar" gözüyle bakmışlardır.

Hz. Ebû Bekir'in hilafet makamına gelişi ile ilgili tartışmalardan çıkarılabilecek en önemli sonuçlardan birisi, bu meselenin, daha çok Arap geleneği doğrultusunda ve kabileler arası denge politikası gözetilerek çözümlenmiş olduğudur. Diğer önemli sonuç, ilk Müslümanlar, hilafet işinin kendilerine "-insan"a- bırakılmış bir iş olduğunun bilincinde olduklarıdır. Bu hadise, bize, Hz. Peygamber'in hiç bir kimseyi halife tayin etmediğini de göstermektedir. İşin aslına bakılırsa, Hz. Peygamber'in halife tayin etme yetkisinin olduğunu düşünmek bile biraz zordur. Çünkü, Kur'an, hiç bir kimseye ve hiç bir kabileye üstünlük hakkı tanımamıştır.

Halife seçimi esnasında, Hz. Peygamber'in techiz ve tekfin işleri ile ilgilenen Haşimoğullarının devre dışı bırakıldığı gibi bir izlenim doğmaktadır. Bu durum da, o zamanki kabileler arası denge politikası ile ilgili olmalıdır. İslâm öncesi dönemde, Mekke'nin iki büyük kabilesi olan Haşimoğulları ile Ümeyye Oğulları arasında sürekli bir rekabet gözlenmektedir. Hz. Peygamber'in Haşimoğullarından olması, bu yarışta Haşimoğullarının biraz daha nüfuz kazanmalarına yol açmıştır. Ancak, diğer küçük kabilelerin Haşimoğullarına ve Ümeyye Oğullarına pek sıcak baktıkları da söylenemez. İbn Abbas ile Hz. Ömer arasında geçtiği söylenen bir tartışmada, İbn Abbas'ın "Eğer Kureyş Allah'ın

peygamberini seçtiği yerden kendi halifesini seçmiş olsaydı, en doğru olanı yapmış olurdu" şeklinde ifadesini bulan düşüncenin Haşimoğullarının bu konudaki umumî tavırlarını aksettirdiği kabul edilebilir. Hz. Ömer'in cevabı da, diğer müslümanların bakış açılarını aksettirmektedir: "Kureyş, nübüvvet ile hilafetin sizde birleşmesini istemiyordu"⁹.

Hız. Ebû Bekir'in halife olmasıyla çözülmüş gibi gözükken mesele, daha sonraları da tartışma konusu olmaya devam etmiştir. Şia, Ebu Bekir'in, Ömer'in etkisiyle; bir oldu bitti sonucu halife olduğunu ileri sürmüş, hilafetin Ali'nin hakkı olduğunu iddia etmiştir. Şia'ya göre, Hz. Muhammed, Allah'ın emriyle Ali'yi imam/halife tayin etmiştir; Ali'nin imamet-i nass ve tayinle belirlenmiştir. Ali'nin ve Oniki İmam'ın imametine inanmak, bu imamların masum olduklarını kabul etmek, Şii imamet nazariyesinin özünü oluşturmaktadır.

Ehl-i Sünnet, dört halife döneminde ortaya çıkan uygulamaları, siyasi anlayışın eksenine yerleştirmiştir. Hilafet meselesini inanç esası olarak görmemiştir. Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali'nin sırasıyla halife olduklarını kabul etmiştir.

Hariciler, Ebu Bekir ve Ömer dönemlerini en ideal dönemler olarak görmüş, ilk altı yıldan sonra Osman'ın, Tahkim hadisesinden sonra da Ali'nin küfre gittiğini iddia etmişlerdir.

b.b.c.b. Hız.Osman'ın Hilafeti Dönemindeki "Fitne Olayları"nın Mezheplerin Doğuşundaki Rolü

Hız. Osman'ın halife olmasıyla birlikte, tarihî arap kabileciği yeniden hortlamış, Emevî-Haşimî çekişmesi su yüzüne çıkmıştır. Daha Osman halife olmadan, Ömer'in teşkil ettiği şurada Ali ile Osman karşı karşıya kaldıkları zaman, bazı kimseler, Ali halife olursa, onu kabul etmeyeceklerini, bazı kimseler de Osman halife olursa kabul etmeyeceklerini söylemeye başlamışlardır. Osman'ın halife olmasıyla birlikte, Ümeyye Oğulları, kaybettikleri nüfuzlarına yeniden kavuştuklarını düşünmeye başlamışlardır. Osman'ın, önemli mevkilere kendi kabilesinden insanları ataması büyük tepki uyandırmıştır. Bir müddet sonra Ümeyye Oğullarının Medine sokaklarında, A. Cevdet Paşa'nın ifadesiyle "savulun yoldan biz geliyoruz"¹⁰ diyerek gövde gösterisine kalkışmaları, onlara yönelik olarak zaten varolan olumsuz duyguların yeniden yeşermesine ve güçlenmesine sebep olmuştur. Ümeyye Oğullarının genel tutumu, valilerin birtakım keyfi uygulamaları, Osman'ın, yaşlılığı ve biraz da Ömer'den sonra gelmesinden dolayı, bir otorite boşluğunun doğmasına yol açması, onun, Medine'deki tabanını yitirmesine yol açmıştır. Öyle ki, Medineli müslümanlar, "emsar" adı verilen taşra vilayetlere, "cihada çıkmak istiyorsanız, bunun yeri bugün Medine'dir" şeklinde, bir tür isyana çağrı niteliği taşıyan mektuplar yazmalarına yol açmıştır¹¹. Sonunda Osman'ın öldürülmesine yol açan "Fitne olayları" başlamıştır.

Hız. Osman'ın hilfatenin ilk altı yılından sonra baş gösteren "Fitne Olayları" olarak tarihe geçen hadiseler, Medine'de Ümeyye Oğullarının hakimiyetinden rahatsız olanların, Kufe'de, vali Said b.el As tarafından dile getirilen "Kufe Kureyşin çiğliğidir" görüşüne karşı çıkarak Kureyş'in merkezi otoritesini tanımak istemeyenlerin, Mısır'da ise vali İbn Ebî Serh'in icraından hoşlanmayanların bir anlamda ortaklaşa gerçekleştirdikleri, yer yer dinî duygularla beslenmiş bir harekettir. Sonunda Hız. Osman, Medinelilerin gözleri önünde şehit edilmiştir. Ümeyye Oğulları, Osman'ın öldürülmesinden, doğrudan, Haşimoğullarını ve Ali'yi

⁹ Taberî, IV, 236; krş. Ağani, IX, 139; İbn. Abd Rabbih, İkdü'l-Ferid, IV, 280.

¹⁰ Kısas-ı Enbiya, I, 465.

¹¹ Belazuri, Ensâb, V, 60; Taberî, IV, 345.

sorumlu tutmayı tercih etmişlerdir. Bu durumun da, kabilecilik anlayışından ve geleceğe yönelik siyasî yatırım arzusundan kaynaklandığını söylemek mümkündür.

b.b.c.c. Hz. Ali ile Muaviye Arasındaki Mücadele'nin Mezheplerin Doğuşundaki Etkisi

Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra, Hz. Ali, hilafet makamına getirilmiştir. Ancak, Ali'nin, çoğunluğun desteğini almış olmasına rağmen, Müslümanların birlik beraberliklerini sağlamadığını görmekteyiz. Muaviye, Şam'da, Ali'ye bey'at etmeyi reddetmiştir. Talha, Zübeyr ve Aişe, Osman'ın intikamı adı altında Ali'ye karşı ayaklanmış ve Cemel Savaşı olmuştur. Bazı Müslümanlar da, "hangi tarafın haklı olduğunu bilmediklerini" ileri sürerek tarafsız kalmayı tercih etmişlerdir.

Muaviye, Osman'ı Ali'nin öldürdüğünü ile sürerek, onun kanını talep adı altında, Ali'ye karşı bayrak açmıştır. Şam Ümeyye Camii'nde Osman'ın kanlı gömleği ve karısının kesik parmakları sergilenerek, kitleler Ali'ye karşı ayaklanmaya çağırılmıştır. Öyle zannediyoruz ki, Muaviye'nin bu politik tavrının arka planında tarihî Emevî-Haşimî mücadelesinin aranması pek yanlış olmaz.

Muaviye'nin Osman'ın kanını talep perdesi arkasına sakladığı iktidar hırsı, kabilecilik zemininde, onu iktidara sürüklemiştir. Tartışmayı, Ali-Muaviye mücadelesi olarak değil de, kabilecilik zemininde Ali-Osman tartışması halinde yürütmesi, onun politik dehasının ilginç bir ürünü olarak kabul edilebilir.

Muaviye'nin tavrı, Müslümanları Sıffin Savaşı'nda karşı karşıya getirmiştir. Savaşın seyri esnasında Kur'an sayfalarının mızrakların ucuna takılması, bir grubun Ali'yi, savaşın sonucunun hakemlere havale edilmesi konusunda zorlaması, Hakem Olayı'nı hazırlamıştır. Hakem olayının sonunda, Hariciler adı verilen yeni bir oluşumun başladığını görmekteyiz.

Bütün bu olaylar, daha sonraki mezheplerin oluşmasında etkili olacak pek çok problemin su yüzüne çıkmasına sebep olmuştur. Büyük günah meselesi, imamet meselesi, amel-iman bütünlüğü meselesi bunların başında gelmektedir. Bu dönemde ortaya çıkan siyasî tartışmalar, daha sonra ortaya çıkan mezheplerin bu konularda tavır belirlemelerine yol açmıştır. Bu olaylarla ilgili tartışmalar, asırlar boyu Müslümanların kafalarını meşgul etmiştir. "Erken dönem idealizasyonu" bu olayların Müslümanları nasıl rahatsız ettiğinin bir göstergesidir. Olayları anlayamayanlar, olayların geçtiği dönemi idealize ederek tartışma dışına çekmeye çalışmışlardır. Kaos ortamı, Haricileri, "karizmatik bir toplum" oluşturma noktasına doğru sürüklemiştir.

b.b.d. İslâm'ın İnsana Tanıdığı Düşünce Özgürlüğünün ve Kur'an'ın Bazı Özelliklerinin, Mezheplerin Doğuşundaki Etkisi

İslâm insan için, insanın dünyâ ve ahiret mutluluğu için gelmiş bir dindir. İnsanın insanlığını gerçekleştirebilmesi için gerekli olan yüksek evrensel değerler, Kur'an'la insanlığa sunulmuştur. Kur'an, insanın Allah'ın halifesi olduğunu bildirmektedir¹². Göklere ve yerde olan her şey, Allah'ın halifesi olan "insan"ın emrine verilmiştir¹³; insanın madde üzerinde tasarruf hakkı vardır.

Kur'an, ısrarla, "insan"ın düşünmesini, aklını kullanmasını, ibret almasını istemektedir. Düşünen insan, ister istemez farklı görüşlere, farklı değerlendirmelere gidecektir. İslâm, hiç bir alanda, insan düşüncesine ket vurmamıştır. İnsanın olduğu her yerde, akıl önplanda

¹² Bakara, 30.

¹³ Câsiye, 12-13.

olmak durumundadır. Vahyin muhatabı, vahyi anlayacak olan akıldır. İslâm'ın akıllı olan kimseleri, sorumluluk üstlenecek yaşa geldikleri zaman sorumlu tutması boşuna değildir. İşte, 'İslâm'ın akla sınır koymaması, ısrarla insanın düşünmesini, aklını kullanması istemesi, mezheplerin doğuşunda etkili olan hususlardan birisidir. Her insan başlı başına bir dünya olduğuna göre, her insanın farklı düşünme, farklı anlama hakkı her zaman vardır.

İnsanın yapısından, dinin her zaman diliminde yeniden anlaşılma zarureti kaynaklanan görüş ayrılıkları, bir zenginlik belirtisidir. Bu, insanoğlunun fikrî gelişmesinin, çevresini bir dünya haline getirme arzusunun sonucudur. Ancak, görüş ayrılıkları, eleştiriye kapalı bir zeminde kurumlaşmaya başladığı zaman, zenginlik olan farklılıklar, insanların birbirlerini anlamalarını güçleştiren ciddi engeller haline gelebilmektedir. Eleştiriye kapalı zeminlerde oluşan düşünce gelenekleri, insanın özgürce düşünmesini, neredeyse imkansız hale getirmektedir. Bu durum, düşünce özgürlüğünün kötüye kullanılması demektir.

Kur'an, insanların kendisine yaklaşması konusunda hiç bir ön şart getirmemiştir. Kur'an'a eğilen her insan, kendi yeteneklerine, bilgi birikime, kültürüne göre, ondan bir şeyler anlamak durumundadır. Sağlıklı sonuçlara ulaşabilmek için, Kur'an'a "bütüncü bir yaklaşımla" bakmak gerekmektedir. Ne var ki, "bütüncü yaklaşım" her zaman kolayca yakalanabilecek bir husus değildir. Bu sebepten, bazı Müslümanlar, zaman zaman, bazı Kur'an âyetlerini alarak, onları kendi görüşleri doğrultusunda, yanlış bir şekilde delil olarak kullanma yoluna gitmişlerdir. Mezheplerin doğuşunda ve görüşlerinin sistematize edilmesinde bu duruma sıkça rastlamak mümkündür.

Vahiylerin üslûbu ve Kur'an'da bulunan "müteşabihler" adı verilen ve ancak Kur'an'ın bütünlüğü içinde anlaşılacak olan bazı âyetler de, din anlayışında farklılaşmalara sebebiyet vermiştir. Kur'an'da "Allah'ın eli", "Allah'ın yüzü" gibi bazı deyimler geçmektedir. Bazı müslümanlar, bunlardan hareketle Allah'ın insan gibi elinin, yüzünün ve diğer organlarının bulunduğunu ileri sürmüşler ve buna bağlı farklılaşmaların içine düşmüşlerdir.

Diğer taraftan, "Kur'an'ın İslâm'ı", evrenseldir; bütün zamanların ve mekanların dinidir. İslâm'ın bu özelliği, onun her zaman diliminde, çağın getirdiği birikimden de yararlanılmak suretiyle yeniden anlaşılmasını ve yorumlanmasını bir anlamda zorunlu hale getirmektedir. Ne var ki, bu her zaman böyle olmamıştır. Müslümanlar, özellikle hicrî üçüncü asırdan sonra, "ictihat kapısının kapandığı" ya da "ictihat yapacak ehil kimselerin bulunmadığı" şeklinde birtakım İslâm'ın özü ile bağdaşmayan görüşlerin arkasına sığınarak, İslâm'ın evrenselliğine zarar veren anlayış biçimlerinin içine düşmüşler ve belli bir zaman diliminde oluşan anlayış biçimini evrenselleştirerek daha sonraki asırlara taşıma yoluna gitmişlerdir. Böylece İslâm, anlayış planında, kısmen de olsa dondurulmuş olmaktadır. İslâm'ın belli bir zaman diliminin özelliklerine göre şekillenmiş olan anlaşılma biçimi, sadece o dönem insanını mutlu kılabilir. Bunu diğer asırlara taşımak, ister istemez, dinin özü ile bağdaşmayan çarpık oluşumlara yol açmaktadır. Çünkü, dondurulmuş olan anlayış biçimi, sosyal değişme olgusu ile izah edilebilecek yeni oluşumlar karşısında yetersiz kalmak durumundadır.

İslâm'ın belli bir dönemi ilgilendiren anlaşılma biçiminin dondurulmuş olması, hem itikat alanındaki zenginleşme sürecini durdurmuş, hem de İslâm'ın hayatla bütünleşme, insanı mutlu kılma imkânını azaltmıştır. Böylece, İslâm alimlerinin muayyen bir zaman diliminin özelliklerine göre biçimlenmiş olan görüş ve düşünceleri de tabulaştırılır hale gelmiştir.

Bir âlim ne kadar büyük olursa olsun, içinde yetiştiği kültürün ürünü olmaktan öteye gidemez. Tabu haline getirilen görüş ve düşünceler de, bir yandan gelecekteki daha sağlıklı olması muhtemel oluşumları engellerken, diğer yandan da, İslâm'ın anlayış planında insan fıtratı ile uyumunu zedelemeye başlamıştır. Sonunda, "Kur'an'ın İslâm'ı"ndan ayrı bir

Müslümanlık ortaya çıkmıştır. Başka bir deyişle, İslâm ve Müslümanlar, örtüşme noktaları pek de fazla olmayan farklı alanlarda kalmıştır.

İslâm, bir din olarak Hz. Peygamber'in sağlığında tamamlanmıştır. Böylece, insanlığın din ihtiyacını karşılamak durumunda olan evrensel ilkeler, tartışılmayacak bir biçimde yerlerini almıştır. Ne var ki, tarihi akış içerisinde Müslümanlar, İslâm'ın evrensel ilkelerini esas alarak, içinde yaşadıkları zaman dilimine göre, vahyî öze uygun anlayış biçimini geliştirmeye çalışacakları yerde, hayatın bütün ayrıntılarını bir anlamda dinleştirmişlerdir. İnsana özgü olan, zamana ve zemine göre değişmek durumundaki birtakım ayrıntıların din haline getirilmesi, zamanla, şartların da zorlamasıyla, dinin özüyle uyum sağlayamayan oluşumlara yol açmıştır.

b.b.e. Mezheplerin Doğuşunda İslâm'ın Geniş Bir Coğrafyaya Yayılmasının ve Başka Kültür- Medeniyetlerin Etkileri

Kültürel etkileşme, insanın sosyal bir varlık oluşunun getirdiği sonuçlardan birisidir. Tarih boyunca, güçlü kültür ve medeniyetler, daima zayıf kültür ve medeniyetleri etkisi altına almıştır. Bunun yanında, bir kültüre ait birtakım motifler, zaman zaman, hem başka kültürleri etkilemiş, hem de o kültürün içinde bazı yeni oluşumlara yol açmıştır. Mezheplerin oluşumunda kendisini gösteren farklılaşmaların bir kısmı da muhtelif kültür unsurlarının etkisiyle vücut bulmuştur.

İslâm Mezheplerinin doğuşuna etki eden kültür unsurlarını ararken, işe, Cahiliyye dönemi Arap kültüründen başlamakta fayda vardır. İslâm dini, doğuş döneminde arap kültüründen gelen, İslâm'a aykırı olan unsurları dışlamış; fakat, İslâm'a ters düşmeyenler konusunda, ya sessiz kalmış ya da onu benimsemiştir. İslâm'ın dışladığı unsurlardan bir kısmı zamanla tekrar etkin olmaya başlamıştır. Meselâ kabilecilik İslâm'ın hoş görmediği, reddettiği bir kültür unsurudur. Buna rağmen, Hz. Peygamber'in vefatını müteakip ortaya çıkan olaylarda hemen, yeniden etkisini hissettirmeye başlamıştır. Hz. Osman'ın halife olmasıyla birlikte, bu kabileciliğin bütün ağırlığı ile tekrar su yüzüne çıktığını görmekteyiz. Hariciliğin doğuşunda en önemli etkenlerden birisi olan "Kureysin Merkezî otoritesine tepki"¹⁴, bu kabilecilik anlayışının ilginç ve değişik tezahürlerinden birisidir.

Bazı araştırmacılar, Hariciliğin doğuşunda etkili olan sebeplerden birisi olarak "Bedevî Arapların yerleşik hayata geçiş sürecinde karşılaştığı güçlüklerden" sözetmektedirler¹⁵. Bu durum da bize, yine İslâm öncesi Arap kültürünün izlerini hatırlatmaktadır.

Diğer taraftan, Arapların tarihî kabilecilik anlayışına bağlı olarak ortaya çıkan siyâsî olaylar, Arapların diğer kavimlere üstten bakışları de ister istemez, yeni müslüman olanların muhtelif alanlarda birtakım farklılaşmaların içine girmelerine sebep olmuştur.

İslâm'ın geldiği ortamda, özellikle Medine'de yaşayan Yahudiler ve bunların sahip oldukları bir Yahudi kültürü vardır. İslâm'ın yayılma sürecinin hızlanması ile birlikte, anlayış planında Yahudi kültürünün fevkalâde etkili olduğunu görmezlikten gelmek mümkün değildir.

Hızla yayılan İslâm, bir yandan oturma sürecini devam ettirirken, diğer yandan da o dönemin üç büyük medeniyeti olan Mısır, Roma ve Sasanî medeniyeti ile yüz yüze gelmiştir. Bilhassa hicrî ikinci asırdaki mezhebî oluşumlarda, bu üç medeniyetin de derin izlerini bulmak imkan dahilindedir. Her şeyden önce, İslâm'ın yayılması ile birlikte, bu üç

¹⁴ E.Ruhi Fiğlalı, İbadîyenin Doğuşu ve Görüşleri, 56.

¹⁵ Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, 13.

medeniyete mensup insanlar müslüman olmuşlardır. Bunlar, eskiden mensup oldukları dine ve kültüre ait unsurları, ister istemez din anlayışlarına yansıtmak durumunda kalmışlardır. Hicrî ikinci asırda tarih sahnesine çıkan Şiilik, daha çok Sasanî medeniyetinin ve Fars kültürünün izlerini taşımaktadır. Şia'nın imamet nazariyesinin temelinde, "yarı tanrı kral" kültürünün yattığı söylenebilir. Bu kültürde varolan karizmatik lider anlayışı, Hz. Ali'nin ve soyundan gelen inamların yanılmaz, hatasız, günahsız mâsum kimseler oldukları şeklinde ifadesini bulmuştur. Şiilikteki "ızdırap çekme" motifinin de Hristiyan kültürüyle irtibatlandırılması mümkün gözükmektedir.

Öte yandan, gerek Şiilikte, gerekse Sünnî anlayışta kendisini gösteren Mesih-Mehdi inancının da, daha çok Yahudilikten ve Hristiyanlıktan etkilenecek şekilde geliştiğini söylemek, pek yanlış olmasa gerektir. Çünkü, Kur'an'ın inanç esası olarak belirlediği hususların arasında, bir "mesih-mehdi" inancı yoktur. Kur'an, kendisinin "mehdi" olduğunu belirtmektedir. Diğer taraftan, mezheplerin doğuşunda, iktisâdî ve coğrafi amillerin de etkili olduğu bilinmektedir. İktisâdî unsurlar, tarihin her döneminde, sosyal hayatın tabii akışında etkili olmuştur.

c. Mezheplerin Genel Çerçeve Kur'an'a Bakışları

Din anlayışındaki farklılaşmaların kurumlaşmaları sonucu oluşan mezhepler, içinde yaşanılan sosyo-kültürel ortamın etkisiyle, özellikle inanç noktasında diğer Müslümanlardan kendilerini ayıran hususları zamanla önplana çıkartmışlardır. Mezheplerin doğuşuna yol açan farklılaşmaların başlamasında, Kur'an'ın insan aklına tanıdığı geniş hareket alanının, Kur'an'ın birtakım özelliklerinin etkili olduğu kuşkusuzdur. Düşünen insanlar, ister istemez bazı konuları farklı anlayacak, farklı yorumlayacak ve farklı değerlendireceklerdir. Ancak, Kur'an, ısrarla, insanların bilmedikleri şeyin ardına düşmemelerini¹⁶ zanla hareket etmemelerini, konuştukları zaman delillere dayanmaları gerektiğini hatırlatmaktadır. Kur'an, samimiyetle kendisine yaklaşanları bir ölçüde terbiye etmekte, onların keyfî hareketlerini sınırlamaktadır.

Bu doğrultuda düşünecek olursak, düşünen Müslümanların Kur'an'la organik bağları devam ettiği müddetçe, farklılaşmaların kurumlaşmasına yol açacak oluşumlardan ister istemez uzak kalacağını söyleyebiliriz. Çünkü Kur'an, insanları hep birden "Allah'ın ipine sarılmaya çağırır"¹⁷. Kur'an, insanların serbestçe düşünmelerine imkân sağlayan, ancak görüş ayrılıklarının kurumlaşmasını, insanların birbirlerine düşman hale gelmelerini önleyen, evrensel boyuta sahip bir zemin hazırlamıştır. Teorik olarak, Kur'an'a yaklaşıldıkça, derin görüş ayrılıklarının en aza inmesi gerekeceği söylenebilir. Ne var ki, aynı Kur'an'a inanan Müslümanlar, Kur'an'ı bile kendi görüşleri için delil olarak kullanmaktan pek çekinmemişlerdir. Görebildiğimiz kadarıyla, Müslümanlar, inanç ve gönül dünyalarını Kur'an'a göre şekillendirecekleri yerde, Kur'an anlayışlarını kendi görüşleri ve arzuları istikâmetinde şekillendirmeyi tercih etmiş gibidirler.

Mezheplerin Kur'an'a bakışları da, daha çok kendi görüşlerinin genel çerçevesinde şekillenmiştir. Bütün mezhepler, hangi zaman diliminde ortaya çıkmış olurlarsa olsunlar, kendilerini Hz. Peygamber dönemiyle irtibatlandırabilmek için çok özel bir gayret sarfetmişlerdir. Mezheplerin lehinde veya aleyhinde Hz. Peygamber'e bir şeyler söyletme gayreti bunun çarpıcı bir delilidir. Hz. Peygamber'in sağlığında ne Hariciler, ne Şia, ne

¹⁶ İsra, 36.

¹⁷ Al-i İmrân, 103.

Mu'tezile, ne Mürcie vardır. Fakat, bu mezheplerin taraftarları, kendilerinin hak mezhep olduklarını ispatlayabilmek için, ya da karşılarında yer alan mezheplerin bätül mezhep olduklarını gösterebilmek için, Hz. Peygamber'e birtakım sözler söylettirmekten geri durmamışlardır.

Diğer taraftan, hemen hemen bütün mezhepler, kendi görüşlerinin doğruluğunu ortaya koyabilmek, düşünce ve davranışlarını meşruiyet zeminine oturtabilmek için, çok rahat bir şekilde Kur'an'ı kullanmışlardır. Bu durumun, bir fıkradaki, namaz kılmayı Kur'an'la temellendirmek isteyen, "Kur'an, namaza yaklaşmayın (lâ tekrabu's-salah) buyuruyor" diyerek delil bulmaya çalışan, âyetin devamının okunması istendiğinde "Ben hafız değilim" diyen zihniyete çok benzediğini belirtmekte fayda vardır.

d. Kur'an'ın Siyasî Meselelere Bakışı

Kur'an, siyasî meselelerle ilgili olarak, evrensel nitelik taşıyan genel ilkelerin dışında herhangi bir belirlemede bulunmuş değildir¹⁸. Bu genel ilkeleri, işlerin ehline verilmesi¹⁹, vahiyle belirlenmemiş konularda müşavere ile hareket edilmesi²⁰, insanlar arasında adaletle hükmedilmesi²¹, "Allah'a, Peygamber'e ve mü'min emirlere itaat edilmesi"²², bilinmeyen şeyin desteklenmemesi²³ şeklinde sıralamak mümkündür.

Kur'an'ın istediği ahlâklı ve âdil toplum, Kur'an'ın dikkat çektiği ilkeler doğrultusunda müslümanlar tarafından, sosyal değişme olgusu çerçevesinde şekillenecek olan siyasî sistemlerle idare edilecektir. Kur'an, insanı ilgilendiren siyasî sorumluluğu, temel ilkeleri vererek insana bırakmıştır.

Diğer taraftan, Kur'an, insanlar arasında tek üstünlük ölçüsünün "takvâ" olduğunu Hucurât sûresinin 13. âyetinde çok açık olarak belirtmiştir: "Ey İnsanlar! Doğrusu Biz sizleri bir erkekle bir dişiden yarattık. Sizi milletler ve kabileler haline koyduk ki birbirinizi kolayca tanıyasınız. Şüphesiz, sizin Allah katında en üstün olanınız, en müttakinizdir. (O'na karşı gelmekten en çok sakınmanızdır). Allah bilendir, haberdardır". Bu ayette "birbirinizi kolayca tanıyasınız" şeklinde tercüme edilen Teârûf kelimesi "hem birbirini bilmek, tanımak, anlamak manasındadır, hem de karşılıklı yükselmek"²⁴. Bakara sûresinin 148, Mâide sûresinin 48. âyetlerinde "Hayırlı işlerde birbirinizle yarışın" buyrularak "Allah katında en değerli insanın nasıl olacağına" dikkat çekilmektedir.

"Allah katında en üstün olanınız en müttakinizdir"²⁵ âyeti, Kur'an'ın bütünlüğü içinde değerlendirildiği zaman, başta soy-sop olmak üzere, fakirlik-zenginlik, güzellik- çirkinlik gibi yapay değer ölçülerinin genel-geçer fonksiyonelliğini ortadan kaldırmaktadır. Bu çerçevede, "Eğer mü'minseniz, en üstün olanlar sizlersiniz"²⁶ âyeti, gerek Sünnî anlayışta yer edinen "Kureyslilik" meselesinin, gerekse Şîî anlayışın tipik özelliklerinden olan karizmatik "Ehl-i Beyt" kavramının vahyî temellerden yoksun olduğunu gözler önüne

¹⁸ Bk.M.S.Hatiboğlu,Hilafetin Kureysliliği,A.Ü.I.F.Dergisi,XXIII,142 vd.

¹⁹ Nisâ,58.

²⁰ Şûra,38;Al-i Imrân,159

²¹ Nisâ,58.

²² Nisâ,59.

²³ İsra,36.

²⁴ Hatiboğlu,Hilafetin Kureysliliği,A.Ü.I.F.D.XXIII,127

²⁵ Hucurât 13;krş.Enfâl 34.

²⁶ Al-i Imrân,139.

sermektedir. Hucurât sûresinin 11.âyetinde yapay üstünlük ölçülerine dayalı tavırlar kınanmaktadır: "Ey İmân edenler, bir kavim diğer bir kavmi istihzaya kalkmasın, mümkündür ki berikiler ötekilerden daha hayırlıdır".

Kur'ân, bir kimseyi peygamber olarak seçme yetkisinin sadece Yüce Allah'a ait olduğunu bildirmekte²⁷, sırf peygamberlik için yaratılmış bir kavim veya sülaleden bahsetmemektedir. "Hz. İbrahim'i ve aynı soydan Hz. İshak'ı peygamber kılan Cenab-ı Hak, bunların neslinden gelenlerin içinde, iyilerin de, zalimlerin de bulunduğunu bildirmektedir"²⁸. Hz. Nuh'un ve İbrahim'in zürriyetlerinde peygamberlik ve kitap verilenler bulunduğu ifade edildikten sonra, aynı zürriyetin ekseriyetini fâsıkların teşkil ettiği beyan edilmektedir²⁹. Bir peygamberin babası Allah düşmanı olabildiği gibi³⁰, oğlu dahi babasına tamamen ters bir karakter belirtebilir: Hz. Nuh, gemiye binmeyip karada kalan ve helâk olacağı muhakkak olan oğlu hakkında, Cenab-ı Hakka: 'Şu oğlum,ehlinden' diyerek, rahmet niyazında bulunduğu zaman, şu ilâhî cevabı almıştır: 'Ey Nuh! o senin ehlinden sayılmaz, onun davranışı salih bir amel değildir'³¹.

"Hz. İbrahim'e Cenab-ı Hak: 'Seni insanlara İmam (başkan) yapacağım' buyurduğu zaman, bu Peygamber:'benim zürriyetinden de' diyerek, kendi sülalesinden de imamlar gelmesi niyazında bulunmuş, fakat şu cevabı almıştır: 'Benim ahdim (vazife teklifim) zâlimlere erişmez.'³²

"Bu Kur'ânî delillerden anlıyoruz ki, peygamberlik makamı bir sülale imtiyazı değildir. Bu vazife o sülale mensuplarına herkesten farklı bir imtiyaz, ayrı bir fazilet sağlamaz. Peygamber çıkarmış bir kavim, sırf bu vâkıa dolayısıyla, öteki kavimler üzerinde hiç bir üstünlük iddiasına girişemez"³³.

Kur'ân'ın bu tabiri ortada dururken, sırf Hz. Peygamber içlerinden çıktı diye Kureyş kabilesine herhangi bir üstünlük atfetmek mümkün olmadığı gibi, Haşimoğullarına, ya da Ali b.Ebî Talib'in Fatıma'dan olan soyuna diğer insanlardan farklı özel bir konum belirlemek de mümkün değildir. "Hz. Peygamber'in mü'minler arasındaki mevkiine işaret eden bir âyette, ailesini teşkil eden kimseler olarak, sadece hanımları zikredilmekte, kızları, damadları ve diğer akrabalarıyla ilgili hiçbir hususî hükme yer verilmemektedir. Peygamber mü'minlere, kendilerinden daha yakındır, zevceleri de -başkalarına nikahları haram olan³⁴ - anneleridir"³⁵. Hz. Peygamber ve zevcelerinden ibaret olan aile halkına Kur'ân-ı Kerîm Ehlul-Beyt demektedir³⁶ ve bu tabir içine başka alınmasına da imkân bulunmamaktadır"³⁷.

Diğer taraftan, Hz. Peygamber'in özellikle Medine döneminde siyasî ve idarî tatbikatına baktığımız zaman,onun insanları görevlendirirken ön planda tuttuğu en önemli özelliği ehliyet olduğunu görülmektedir. Hz. Peygamber, insanlara görev verirken, ne onların Kureyşli olmalarına, ne de Haşimoğullarından olmalarına dikkat etmiştir. Önemli olan bir işi başarabilecek kabiliyete sahip bir müslüman olmaktadır³⁸.

²⁷ Hacc,75;Al-i İmrân,179.

²⁸ Saffât,113.

²⁹ Hadîd,26.

³⁰ Tcvbe,114.

³¹ Hûd,45-46.

³² Bakara,124.

³³ Hatiboğlu,Hilafetin Kureyşliliği,A.Ü.I.F.D. XIII,136-7.

³⁴ Ahzâb,53.

³⁵ Ahzâb,6.

³⁶ Ahzâb,33.

³⁷ Hatiboğlu,Hilafetin Kureyşliliği, A.Ü.I.F.D. XIII,140.

³⁸ Bu konuda çarpıcı örnekler için bk. Hatiboğlu,Hilafetin Kureyşliliği, A.Ü.I.F.D.XXIII,146 vd.